

Ousoumnasirouthiunkh hin ktakarani anwauer groç wray

Barseł Sargisean

Sargisean, Barseğ

տոս վասն մեր պատարագեցաւ ի վերայ խաչին, և զվեց դարուսն ըզհոգիքն ի ձեռաց սատանայի կորզեաց», և այլն: Յաջորդ էջերն իսկ բոլորովին պահոց և խոստովանութեան վերայ կը ճառեն, և մեզ ծանօթ մի այլ հայկական երկասիրութեան հետ մեծ նմանութիւն ունին, զորս յետոյ պիտոր ցուցնենք: Այսպիսի մի քարոզանման գրութեան վերայ աւելի յարմար և աւելի հասկանալի պիտի լինէր մակագրուած տեսնել Եզր Աթողիկոսի մի՝ քան թէ մարգարէի անունը, որուն անվաւեր գրքի է գլխու 105 համարին մէջ ընդհակառակն բոլորովին բացասական պատասխան տրուած է նմանօրինակ հարցի մի, զոր մէջ բերինք արդէն՝ այն գրոց ուսումնասիրութեան մէջ, և այժմ աւելորդ է կրկնելը: Այս աչքի զարնող պարագայս ի ձեռին ունելով հանդերձ, կարող ենք ըսել, թէ առանց հիման չէ որ գրուածիս անծանօթ հեղինակն՝ Եզրի անուան մակագրած է զայն: Առ այս դիտել կու տանք, թէ գրուածիս առաջին երեք էջերն՝ համեմատութեամբ յաջորդներուն ստուգիւ հնութեան հետքեր կը կրեն, և իրօք անկանոն Եզրի գրքէն փոխառութիւններ կը պարունակեն:

Այո՛, առաջին հարցումն, որ կը սկսի. « Զի՞նչ պատրաստեալ է Աստուած արդարոց և մեղաւորաց » բառերով, այսպէս և անոր պատասխանին՝ նոյն են ՚Ի Եզրի է գլխու 75 համարին մէջ առ հրեշտակն ուղղուած հարցին և 79-80 համարներում ընդունած պատասխանայն հետ: Զորրորդ պարբերութիւնն, որ կը սկսի. « Տէր, ո՞վ է որ ոչ իցէ մեղացեալ Աստուծոյ ի կենդանեաց » բառերով նոյն է Եզրի յիշեալ գլխու 46-51 համարներում աւանդուածին հետ, ուր ըսելով սա հրեշտակէն՝ բազմաց համար պատրաստուած տանջանքները, կ'ողբայ Աստուծոյ դիմաց, երանելով անասուններն, որոնք յարութիւն յոյս չունին բնաւ, քան մարդիկ՝ որք անոր գաղափարովը կ'ապրին, և վերջէն այլ կը կորսուին: Յաջորդ պարբերութիւնն, ուր հրեշտակն, կը սաստէ հարցողին, որ իրմէ վեր բաները չի քննէ և չի դատի՝ իր անցուկ կարողութեամբ, նոյն է Եզրի Ը գլխու 1 համարի նախադասութեան հետ: Յէջ 304 առաջին պարբերութիւնն, յորում կը հարցուի հրեշտակին, թէ հոգին՝ մարմնէն անջատուելէն ետքը « ի տեղի տանջանա՞ց կարգի, եթէ ի տեղի պատուոյ՝ մինչև ի գալուստն », կրկնութիւն է Եզրի է գլխու 75 համարին մէջ ըրած հարցին. բայց ափսո՛ս որ այս հարցովս կ'ընդհատի ՚Ի Եզրի հետ ունեցած աղերսն, ձեռագրին մէջ մէկ թուղթ ինկած լինելով և անոր յաջորդող եօթն թերթերն այլ կիսով չափ եղծուած: Ցուցնելու հա-

նաչէին, աշխինքն են, ա. օրեղէն կամ ամպեղէն. բ. աստեղային՝ որ
և հաստատութիւն, և գ. հրեղէն կոչուածն, որ կը կոչուի նաև ա-
թոռ Աստուծոյ և բնակարան հրեշտակաց: Ուստի, դա այնպիսի մի
ժամանակի և գրչի ծնունդ է, որուն ծանօթ եղած ըլլալու էին թէ
յոյն իմաստնոց նկարագրած բնական երկնից եօթն պարունակներն
և թէ սուրբ զրոց փոխաբերական կամ խորհրդական երկինքն. և
որ ջանացած է իւր վարդապետական ուղղութեան կամ դրութեան
համեմատ՝ զանոնք իրարու հետ զուգել:

Գէթ վերջին մասն, ուր կը յիշուին եօթն կայանք կամ բանակք
դիւաց և մանաւանդ աստուածութեան եօթն աստիճաններն՝ հեռա-
ւոր կերպով կը թուին ցոյց տալ մեզ իբրև սկզբնաղբիւր Գ. Եզրի
է զլիսու 81-99 համարներում նկարագրուած եօթնական ճանա-
պարհները, որով մեղաւոր հոգիներն պիտի տանջուին և արդարք
ուրախանան, բայց նկատելով որ՝ այս տեղ յիշուած եօթնաստեակ պա-
րագաներն բոլորովին կը տարբերին այն տեղ յիշուածներէն, հետևա-
բար՝ Եզր Սաղաթիելի գիրքն չկարէ եղած լինել բուն աղբիւր Հար-
ցաքննոչքիւն Եզրի խորագրուած գրութենէն մէջ բերուած տեղոյն:

Վերացունն¹ Եսայեայ խորագրուած անվաւեր գրութիւնն (Գլ.
Ե. 9) զոր Ռընէ Բասսէ՝ եթովպականէն ֆրանսերենի թարգմանելով
հրատարակեց, մասամբ մի կը պարզէ մեր հաստուածի գաղտնիքը:
Մարգարէիս հոգին, — նորա սղոցուելէն վերջ, — եօթներորդ երկըն-
քէն զրկուած հրեշտակին առաջնորդութեամբ՝ առաջին վերելքն ը-
րած ժամանակ՝ կը հանդիպի Սամայէլ չար հրեշտակին և անոր զօ-
րացը, ուր կ'ըսուի. « Il y avait là un grand combat et les
troupes de satan; l'un s'acharnant contre l'autre ». Տասնե-
րորդ համարին մէջ կ'ըսուի, « Il se passa là ce qui se passe sur
la terre ». 12րդ համարին մէջ հրեշտակն պատասխանելով Եսայեայ
հարցմանը՝ կ'ըսէ, թէ այդ պատերազմն աշխարհիս սկիզբէն կայ
և թէ պիտի տևէ, մինչև որ գայ ինքն Աստուածորդին և զայն դա-
դարեցնէ: Եսայեայ Վերացունն մէջ բերուած տեղիքն՝ համաձայն
են, անտարակոյս, Եզրի Հարցաքննոչքեան « Ընդ գունդս սատանայի...
և առաջին օթեանքն չար են և զարմանալի »... և թէ « ի չորքն

1. *Shu* Les Apochryphes Éthiopiens, traduits en français par René Bas-
set, III *Ascension d'Isaïe*, Paris 1894. p. 17-18. Գրուածիս սկզբնաղբիւն՝ քրիս-
տոնէական թուականի Բ-Գ. դարու սկիզբը գրուած կը համարի Ա. Համակ (Die
Chronol. der altech. Litteratur, Leipzig 1897, S. 778).

կոխւք են և պատերազմունք » բացատրութիւններուն. սակայն և այն պէս՝ դա ցոյց կու տայ միայն, թէ եղած է երկուքին հասարակաց աղբիւր մի, բայց ոչ եթէ վերացոյցնեց խաչեայ ուղղակի: Եւ այս բանիս յայտնի ապացոյց է այն հանգամանքն, որով այս վերջինս կը զանազանի մեծապէս առաջինէն. այսինքն՝ վերացոյցնեց խաչեայ անվաւեր գրուածին մէջ նկարագրուած առաջին երկնքէն սկսեալ մինչև եօթներորդը՝ իբրև առանձինն հրեշտակախումբ զօրաց սատիճանաւոր օթեաններ կը նկատուին միայն, առանց օդերեւութաբանական արգասեաց, որոնք իրենց սատիճանաւոր լուսափայլութեան համեմատ՝ աւելի կամ պակաս Բարձրելոյն աթոռը կը փառաբանեն. իսկ Հարցաքննոչքեան մէջ՝ ընդհակառակն՝ այս ամենայն լուծած է բոլորովին, այլ դժոխք, սառամանիք, հողմ և մրրիկ, կարկուտ և հուր, գունդք դիւաց և պատերազմներ միայն կը յիշուին առաջին շորս օթեանաց մէջ. եին մէջ կը սկսի քննութիւն գործոց, Զին մէջ կը սկսի լուսաւորութիւնն, ուր սակայն զարմանալի հակադրութեամբ արդարներն կը լուսաւորուին և մեղաւորք կը մթագնին: Էր օթեանն կամ պարունակն՝ երկու գրուածոց մէջ իսկ՝ Աստուածութեան իբրև աթոռ նկատուած է, ուր կը մատչին հուսկ ուրեմն հոգիք յերկրպագութիւն փառաց Բարձրելոյն: Ահա, մի ուրիշ օղ միաւորութեան հասարակաց աղբեր, զոր վերացման հեղինակն ջանացած է քրիստոնէացնել, որ յայտնի նշան է նորա յետնութեան, իսկ Հարցաքննոչքեան մէջ աւելի անաղարտ պահուած է նախաքրիստոնէական հին աղբիւրն:

Բնականաբար, այժմ պէտք է որոնել այդ աղբիւրը, և որոնել աւելի անվաւերական գրուածոց կամ լուս ևս տեսիլներու ընդարձակ սահմաններուն մէջ:

Պաւղոս առաքելոյ և Աստուածածնի Տեսիլները¹ աչքէ անցնելով՝ կը գտնենք մէկ կողմէն Եզրի Հարցաքննոչքեան վերոյիշեալ տեղոյն մէջ նկարագրուած բնական և բնագանցական երևոյթները. այսինքն են՝ կայսեր վարդկան, դժոխք և դեք, ի հարաւ՝ հրեղէն գետեր, յարեմուտս՝ անպեղէն վրիկներ և հրաշոշուշ վիշապներ, ի ձախա-

1. Տեսեանցս առաջինն, զոր հրատարակած են Տիշէ-Գորֆ (Apocal. Apochryphes, 1865.) և ուրիշներ, պահուած է սլաւ, լատին, ղաթարէն, ասորերէն և հայերէն թարգմանութեամբք, և գրուած է Քրիստոսի թուականի Գ դարում: Հինգերորդ դարուն սկիզբները յաճախ կը յիշուի այն՝ Գելասիոսի վճռոց մէջ (Decret. Gelas.): իսկ երկրորդն, որ հայկական թարգմանութեամբ միայն ինձ ծանօթ է, գուցէ թէ նախորդէն աւելի նոր է և կեղծ Մելիտոսէն ծագած լինելու է:

կողմն գրախտին՝ խառնար մեծ, կայծակոռներ հրոյ և ծով հրեղեն, որոնց մէջ կը յիշուին տանջող հոգիներ, տեսակ տեսակ տանջանք, և մեղաւորաց իրարմէ ունեցած տարբեր վիճակներն. իսկ միւս կողմէն այլ արդարոց օթեւաններն: Այս նմանութիւններէս կարելի էր հետեցնել, թէ վերջինքս՝ իբրեւ աղբիւր ծառայած ըլլան Հարցաքննութեան, եթէ չլինէին առձեռն պատրաստ ասոնցմէ աւելի հնազոյն աղբիւրներ, որոնք աւելի ընդարձակ պարագաներով մեր ուշադրութիւնը գրաւէին իրենց: Այս հին և աւելի հեղինակաւոր աղբերաց մին է Ենովքայ Գիրքն¹, որ ծնունդ տուած է քրիստոնէական շատ մի տեսիլներու և Յայտնութեանց: Եւ ստուգիւ, բաղդատելով ուշի ուշով այս գրուածս՝ եզրի Հարցաքննութեան հետ, գտանք այս տեղ ոչ միայն բոլոր վերեւ յիշուած պարագաները իրենց ամբողջ պարտաւթեամբ, այլ նոյն իսկ վարդապետական բուն նշանակութեամբ: ԺԴ գլխով կը սկսի Ենովքայ տեսիլն, ուր կը վերանայ տեսանողն, առաջնորդութեամբ հրեշտակապետին, երկրէս՝ երկնից հաստատութեան մէջ, շրջապատուած ամպերով և մառախուղներով, և կը դիտէ աստեղաց և անեզր բնութեան գաղտնիքը: ԻՍ գլխում կը տեսնէ ահագին անապատի մի մէջ իրարու հետ շղթայուած եօթն աւաղեր, և կ'իմանայ իւր առաջնորդէն, որ դոքա են այն հրեղէն հոգիներն, որոնք ապստամբեցան ընդդէմ Աստուծոյ, և թէ հոն պիտի մնան անհամար դարեր: Կը տեսնէ հրեղեն սիւններ, որոնք իրարու հետ կը մարտնչին և կը գահավիժին ահաւոր անդնդոց մէջ: ԻԲ գլխում կը տեսնէ, արեւմտեան կողմէն, երկնաբերձ լեռն մի և երեք երանաւէտ կայաններ՝ խոր, լայնատարր և մրիկ յոյժ. կ'իմանայ հրեշտակէն, թէ հոն ծածկուած կայ երջանկոտրեան գաւառն, հոն է ժողովն հոգւոց, և թէ այն տեղ պիտի համահաւաքուին ննջեցելոց հոգիներն. իսկ միւս կողմէն դատապարտելոց կայանքը, ուր կապոռած կան մեղաւորք և կը կրեն ահաւոր տանջանքներ: Այս կայաններս՝ գատուած են առաջիններէն մեծ վնաս մի, ջրով և շոշոնով, որ կը թափառի ջրոյն վերայ: ԽԱ գլխում կը տեսնէ երկնից ընտրեալ և մեղաւոր հոգիներու գաղտնիքին հետ՝ նոյնպէս կայծակներ, լուսն, որոտմանց, եղեման, ամպոց, կարկտի, ամպրոպայոյց հողմոց

1. Այս գրոցս Մինչի հրատարակութիւնը միայն ունէի առձեռն, գաղղիարէն թարգմանութեամբ, ուսկից կ'ընեմ կոչումներս. Գիրքնի հրատարակութիւնն աւելի կատարեալ է, ուր հաւանօրէն եթովպական ընագիրն աւելի համաձայնութեան կէտեր ընծայելու էր մեզ:

և խառնարի գանձերը : Հուսկ ապա խթ գլխում կը նկատէ այս երկ-
նային զօրութեանց և բնական երևութից մէջ՝ մի մի հրեշտակական
հոգիներ, որոնք կարծէք թէ կը շարժեն զանոնք, կ'ուղղեն անոնց
ընթացքը և կը ծառայեցնեն հրամանաց Բարձրելոյն : Ահաւասիկ
այդ կարևոր կէտերը . Je vis l'obéissance de ces fléaux célestes
à sa divine volonté. J'appris que la lumière ne se séparait
point de la foudre, et quoique l'un et l'autre soient unis par
des esprits différents, ils n'en sont pas moins inséparables. Car,
quand la foudre sillonne la nue, le tonnère gronde, mais leurs es-
prits s'arrêtent au moment opportun, et font un juste équi-
libre... Egalement l'esprits de la mer est puissant et fort, et
de même qu'une puissance prodigieuse la retire en arrière
avec une bride... L'esprit des frimas, c'est son ange, l'esprit de
la grêle est un bon ange, ainsi que l'esprit de la neige, à cause
de sa force; et il y a en elle principalement un esprit qui
en fait élever comme de la fumée, et son nom est fraîcheur. L'es-
prit des nuages n'habite point avec ceux dont je viens de par-
ler, mais il a sa demeure particulière, sa marche s'opère dans
la splendeur, dans la lumière et dans les ténèbres, dans l'hiver
et dans l'été, son séjour est splendide, et son ange est toujours
lumineux. L'esprit de la rosée fait sa demeure sur les confins
mêmes des cieux, son séjour est voisin de celui de la pluie; son
empire s'exerce pendant l'hiver, pendant l'été... Je vis toutes ces
merveilles, aussi bien que le jardin des justes ».

Ենովքայ Գրքի այս այլաբանական նկարագրէս՝ այնպէս հետև-
ցուցին հին և նոր մատենագիրներէն ոմանք¹, իբր թէ անոր հե-
ղինակն ուղած ըլլայ ներկայացնել բնութեան երևոյթներն իբրև մի մի
անձնաւոր հրեշտակներ, համաձայն եգիպտական վարդապետութեան :
Սակայն այդ հակառակ է հրէական աւանդութեան, և հեղինակն
ինքնին ըլլալով ազգաւ հրեայ՝ չէր կարող այդպիսի նորօրինակ վար-
դապետութիւն մի աւանդել իւրայոց՝ նոյն իսկ կապալիստիկական
տեսակետով . հետևաբար, նա ո՛չ թէ բնական զօրութիւնները՝ իբրև
անձնաւորեալ հրեշտակներ ուղած է ցոյց տալ մեզ, այլ ընդհակա-

1. Այսպէս հասկացեր է, յամին 356, Կողմաս Աղեքսանդրացին՝ իւր Topogra-
phia Christiana գործին մէջ (տես Montfaucon, Collect. nov. Patr. et script.
Gr. T. II. p. 150, 155, 280). Այսպէս և Յովհ. Փիլոսոփոս, De mundi crea-
tione գործին մէջ (տես B. Corderius, Vienne, 1630. lib I, e. 12. p. 25).

ռակն իրարմէ անջատ և հակառակամարտ զօրութիւնները, որք հրեշ-
տակաց գործակցութեամբ ուղղուած՝ իրարու հետ կը դաշնակաւո-
րին և տիեզերաց հրաշալիքը կը յօրինեն, ըստ կամաց ամենազօր
արարչին: Արիստոտէլեանք իսկ, ինչպէս նաև անոր դպրոցին պատ-
կանող եկեղեցական Հարք և վարդապետք, ուսուցանեն զայս յայտ-
նապէս: Սակայն մեզ համար կարևորն այս է, որ ինչպէս Եզրի Հար-
ցաքննութեան այսպէս նաև Ենովքայ Գրքում՝ երկնից նիւթական պա-
րունակներէն անցնելով՝ կ'ընէ հոգին իւր աստիճանաւոր վերելքը
դէպ ի յիմանալին, աստուածային կայանը ժամանելու համար. և
թէ այդ պարունակներուն մէջ են բարի և չար հրեշտակներն, որոց
առաջիններն՝ կ'արբանեկեն նախասահմանելոց՝ ածելոյ ի փառս, իսկ
վերջինքս՝ մեղաւորաց՝ ի տանջանս: Վերջին կէտս՝ որոշ կերպով ար-
տայայտուած կը գտնենք իրօք Ենովքայ գրոց ԿԹ՝ զլիսու հետեւեալ տու-
ղերում, « Et les anges qui régissent ne seront point là pour
les faire rentrer dans leur route, et toutes les étoiles se soule-
veront contre les pécheurs ». Զինչ և իցէ, ասկէց իսկ կարելի է հե-
տեցնել, ըստ ամենայն հաւանականութեան, թէ կամ Ենովքայ Գիրքն
ծանօթ լինելու էր Եզրի Հարցաքննութեան հեղինակին, և թէ անոր
հետևողութեամբ է որ զանազան օթեաններ դրուած են երկնային
պարունակաց մէջ, լծորդելով բարի և չար հոգիները՝ բնական զօ-
րութեանց հետ. և կամ սորայս հեղինակն իսկ զեկեղեցական գրոց
և զրադաշտական վարդապետութեան ազդեցութեան ներքեւ ըրած
է իւր աշխարհահայեցողութիւնքը քան թէ հրէական գրաւոր աւան-
դութեանց:

Յամենայն դէպս, այսպիսի հետևողութեան մի այլ ակնյայտնի ա-
պացոյց կարելի է համարել Հարցաքննութեան 302 իշի հետեւեալ տեղին,
որոյ նման ուրիշ տեղ բնաւ հանդիպած չեմ, գէթ հայկական գրակա-
նութեան մէջ, և կարելի է եզական մի պատառիկ անուանել, թէ իւր
բառական կազմութեան և թէ վարդապետական իմաստից համար:
Արդ, կեղծ Եզրի այս հարցմանս, թէ « Տէր իմ, երբ ընդ այնպիսի¹
արհաւիրան, ընդ կռիւքն, ընդ տապախառիւնքն անցուցանես զնա
(զհոգին), ընդէր ոչ հանդիպեցուցանես զնա Աստուածութեան, քան
աթոռոյն միայն հասուցանես » . — Կը պատասխանուի, թէ « Եթէ
հայեսցի ոք (իմա յԱստուածութիւնն), իբրև զմոմ հալեսցի յերե-

1. Նախապէս մէջ գերումն տեղին կ'ականարկէ, որուն շարունակութիւնը հոս
կ'ընէ:

սացն Աստուծոյ, զի հրեղէն է Աստուածութիւն և զարմանալի » : Այս ամենայն համաձայն է սրբազան մատենից (Ելից, Սաղմոսի, և այլն), ուր Աստուած՝ հուր ծախիչ կ'անուանուի, և չէ ինչ անսովոր. իսկ հետեւեալ տողերն՝ ի զուր է որոնել՝ քան թէ գտնել ի Ս. Գիրս, յորս կը նկարագրուի կարծէք թէ աւելի Ահուրամազդայ կամ Որմզդի՝ քան թէ Եհովայի աթոռն կամ բնակութիւնն, այսպէս. « Քանզի այսպիսի պահապանք կան շուրջ զաթոռոյ Աստուածութեան. կայսերք են, մանասրոշակք են, խռռչք են, հրեղենք են, կաւարազգեստք են, լսպտերք են : Անդ որոտմոշնք են, անդ շարժմոշնք են, անդ կռիւք են, անդ պատերազմոշնք են, անդ տաղախառիւք են, շրջախռռչք են, զեռոշնք են, հրեղենազգեստք են, բոցեռացք են, հրեղենագոշնք են : Շուրջ զնովաշ սերովբեքն անւարմիկ, քերովբեքն վեցրեւան » :

Վերստին բանալով Ենովբայ Գրոց ԺԴ գլուխը, ստուգիւ՝ սոյն տեղին պատող քողը մասամբ մի վերացած կը տեսնենք : Տեսանողս երկինքը վերանալով, — կանխաւ նկարագրուած նիւթական պարունակաց միջէն, — կը նկարագրէ Բարձրելոյն և փառաւորելոյն բնակութիւնը՝ այսպէս. « Je fus enlevé ainsi jusqu'au ciel, et j'arrivai bientôt à son mur bâti avec des pierres de cristal. Des flammes mobiles en enveloppaient les contours ; et je pénétrai dans une vaste habitation, je commençai à être saisi d'effroi... Son toit était formé d'étoiles errantes, et d'éclairs de lumière, et l'on voyait, au milieu, des chérubins de feu dans un ciel orageux. Des flammes vibraient autour de ces murailles et la porte était de feu. Quand je fus entré dans cette habitation, elle était à la fois brûlante et froide comme la glace, et il n'y avait là trace ni de bonheur ni de vie... Voici : Il y avait une autre habitation plus spacieuse que la première, dont toutes les portes étaient ouvertes devant moi, au milieu d'une flamme vibrante. Telle était sa gloire, sa magnificence, sa grandeur, qu'il m'est impossible de vous dépeindre... Je l'examinai avec attention, et je vis qu'il y avait un trône élevé, dont l'aspect ressemblait à la grêle, tandis que son contours était comme l'orbe éclatant du soleil ; et il en sortaient des voix des chérubins. De ce trône puissant s'échappaient des torrents de flammes... Et il y avait quelqu'un assis sur ce trône de gloire, dont le vêtement était plus brillant que le soleil et plus blanc que la neige. Et aucun ange

n'était capable de regarder en face le Glorieux et le Magnifique, ni de s'approcher à lui, et des myriades de myriades étaient devant lui ». ect.

Դիտելու ենք նախ, որ Ենովքայ տեսեան մէջ եղած վերջին կայանին կամ օթեանի նկարագիրն՝ Դանիելի և Յովհաննու Յայտնութեան ազդեցութեանը ներքե փոփոխուելով՝ իւր նախկին աղբէրէն օտարացած է. բայց առաջին օթեանի նկատմամբ եղած այս բացատրութիւնքս, թէ «*Նա բոցեռաց էր միանգամայն և ցրտիւ իբրեւ զսառն, և թէ անդ չգտանէիւ հետք ինչ ոչ բարոյքեան և ոչ կենաց*» համեմատութեամբ աւելի անարատ պահուած են, և յոյժ նշանաւոր: Բ. Այս վերջին տեղիս՝ եթէ ամբողջապէս նախընթացաբար մէջ բերուածին հետ ի միասին առնունք, կը ներկայացնեն մեզ հակադրական Երկոռոշքիւն մի՝ նիւթական և հոգեկան էութեանց, հակադրութիւն լուսոյ և խաւարի, կռիւ մի բարւոյ և չարի՝ նոյն իսկ գերագոյն օթեանին մէջ, նոյն իսկ Աստուածութեան անմատոյց աթոռոյն շուրջը:

Կարելի է արդեօք զուտ երրայական համարել զայս, կամ առանց արիական ազդեցութեան: Կարծեմ թէ ոչ: Քէթ Եգրի Հարցաքննոշքեան հնագոյն հատուածներն, զորս մէջ բերինք, համաձայն են զրադաշտական վարդապետութեան, և անտարակոյս Ջենդ-աշեստայ գրքերէն (տես Վէնդիդայ և Գարաշ) յառաջ եկած է, վասն զի այս գրոց և վարդապետութեան մէջ կը գտնենք վերը յիշուած բոլոր կէտերը՝ զարմանալի մանրամասնութեամբ: Այո՛, այս տեղ միայն կը տեսնենք որ յաւիտենական և ամենաբարի Արամազդի (Ահուրա-մազդայ) անմատոյց և լուսաւոր գահուն առընթեր՝ կեցեր է ամենաչարն Ահրիման կամ Արհմն, իբրեւ հակաթու. երկուքն ևս կ'աւարշագործեն՝ մին բարի, և միւսն՝ չար էակներ. անընդհատ պատերազմներ և կռիւներ է որ կը մղուին, ի սկզբանէ մինչև յաւիտեան երկաքանչիւրին և անոնց արբանեկող բարի և չար հոգւոց մէջ, և այդ պատերազմներն կը լինին ո՛չ միայն երկրիս միգապատ մէջ, և այդ պատերազմներն կը լինին ո՛չ միայն մթնոլորտին մէջ, երկսահմանաց վերայ, այլ նոյն իսկ մշտայոյզ մթնոլորտին մէջ, երկնից աստեղազարդ կամարներում և Ահուրամազդայի անհաս օթեւանին շուրջը, ուր կը հսկեն անքուն ակամբ իրենց ոսկի աթոռոց վերայ բազմած նորա վեց խորհրդականներն՝ Աշասպանդք, իբրեւ անդրանիկ ծնունդք: Արամազդայ աստեղծած այս բարի Ամշասպանդաներու, Ազատաց և Փէրվէրներու իբրեւ հակապատկերներ են Արհմնէն աստեղծած չար ոգիներն, որոնք Դարվանդք և Դեք կ'անուանին, և

յառաջ կը բերեն կայծակ, կրակ, որոտմունք, կարկուտ, երկրաշարժներ, մրրիկներ, դեռուներ և բնութեան բոլոր հարուածները, Որմզդի բարի արարածներն եղծանելու և թագաւորութեան սահմանները վրդովելու համար: Այդ սահմաններուն վերայ պահապան կարգուած Որմզդի զօրաց գլխաւորն է՝ յաղթողն և գեղանին Սրաշոսհա¹ կամ Մանօ-սրաշահ, որ արեգակը մտնելէն վերջ կը սկսի իւր սուսերամերկ կռիւը՝ խաւարի իշխանութեան դէմ, և դեւեր անգամ կը սպաննէ: Մարդկային հոգիք՝ մեռնելուն երկրորդ օրը՝ առաջնորդուած Ազատներէն, կը գտնեն իրենք զիրենք Զինեխադ-պերեդոշ, այսինքն է՝ ժողովող կամրջի կամ նրբանցքի դիմաց, որուն երբեք բացուած են բերանաբաց Արհմի թագաւորութեան կամ Տոշգախի (դժոխոց) խաւարամած անդունդներն և խոռոչներն, ուր կը մղուին երկուստեք կռիւներ՝ մարդկային հոգւոց տիրապետութեան վերայ, որոնք յերկրէս՝ յերկնից օթեանները կը թեւակոխեն: Մեղաւորներն հօն կը գահավիժին՝ յաւիտեանս տանջուելու համար. իսկ արդարներն՝ պաշտպանուած քաջէն Սրաւոսհայ և Միհրայ՝ կ'անցնին այդ անդունդներէն և կռիւներէն, մինչև որ կը հասնին Որմզդի արքայութեան զարմանալի և լուսաւոր օթեանը, զոր կը պահապանեն անմահ Ամշասպանդք:

Եզրի Հարցաքննութեան մէջ պահուած բառս իսկ՝ մանասրոշանք, որ եթէ հնդկարիական անուան մի փոխադրութիւն է սոսկապէս, մեր լրածը լիովին կը հաստատէ: Զանդկերէն mananh կամ պարսկերէն mainyu, manô հոգի կը նշանակէ, իսկ sravha գեղեցիկ, փառաշուք, որոնք կը յիշեցնեն մեզ Եաշնայի կամ Վենդիդատ — Սադէ գրոց մէջ ներբողուած Ազատն կամ քաջն Mana-Sraosh կամ Seroshը, և կամ ընդհանուր առմամբ լուսաւոր և բարի ոգիները, որոնք շուրջ կան ղՈրմզդիւ: Ափսո՛ս որ միւս բառերն հայացուած են, որով կը դժուարիմք համաձայնեցնել զանդկերէն՝ այսինչ կամ այն անուան: Յամենայն դէպս, չենք սխալիր, եթէ ըսենք, որ Եզրի Հարցաքննութիւնն՝ Որմզդի և Զրադաշտի մէջ եղած խօսակցութեան վերայ յօրինուած ըլլայ, զոր դժբախտաբար չունէի ի ձեռին բաղդատելու համար. և սակայն բաղդատողք՝ ըսածս պիտի հաստատեն: Այո՛, բարի սկզբան վերջնական յաղթութիւնն, և մեղաւոր հոգւոց ի վերջ ժամանակաց դժոխքէն ազատուիլն իսկ, որ ի զարմանս մեզ շեշտուած են Հարցաքննութեան մէջ՝ համաձայն են

1. Sro Serosh-yasht (Yaçna LVII. 2), — Rawlinson, vol. III. p. 112.

գրադաշտական վարդապետութեան, ըստ որում Արհմն՝ իբրեւ սկիզբն չարի՝ թէպէտ և անսկիզբն է, բայց ունենալու է իւր վերջը, ոչ ընչանալով և կամ ապաշխարելով պիտի սրբուի իւր շարութենէն, և Որմըղդայ հետ իմիասին յաշտ պիտի առնէ Զրուանայ, և յետ այնորիկ նոր կեանք մի պիտի սկսուի լի բարութեամբ միայն, կամ առանց շարութեան:

Եզրի Հարցաքննութեան հնագոյն հատուածներն՝ դժբաղդարար յիշեալ տեղով կ'աւարտին, տեղի տալով մեզ անյայտ խմբագրի քրիստոնէական ձկտմանց, որ իւր խօսքը շուտով պահոց և ապաշխարութեան վերայ կը դարձնէ: Սակայն մենք կարեմք գուշակել անկէ, թէ այդ նորամուտ վեց երես յորդորակէն յառաջ՝ լինելու էր անշուշտ անոր առջեւ եղած հին բնագրին, կամ նոյն իսկ մի և նոյն գրութեան կատարեալ օրինակի մի մէջ, նշանաւոր մաս մ'այլ, ուր կը խօսուէր անշուշտ կայանաց, դժոխքի, արդարոց և մեղաւորաց վերջին հատուցման և ուրիշ խնդրոց մասին, որոնք առաջին դարերու ուղղափառ կամ հերետիկոս քրիստոնէից համար մեծ նշանակութիւն ունէին և վիճմանց նիւթ դարձած: Եւ այս բանիս ես ապացոյց կը համարիմ կեղծ Եզրի բերանը դրուած այս հարցը. «Արդ, թե՛ զերծանիմք, կամ ո՞վ հանէ զմեզ ի ձեռաց նորա», այսինքն է՝ սատանայի կամ դժոխոց, որ Եզրի անկանոն գրքին մէջ ստէպ ստէպ յեղյեղուած են՝ տարբեր վարդապետութեամբ, իսկ մեր խմբագրութեան քրիստոնեայ կամ լաւ ևս հայազգի հեղինակն դուրս թողլով զայն՝ անոր տեղ փոխանակած է աղօթք, պատարագ, բարեխօսութիւն և ուրիշ գործեր ողորմութեան:

Գր. Լուսաւորչին ընծայուած Հարցաքննութիւնն, որ ժամանակաւ կաւ կրտսեր ըլլալու երևոյթն ունի, պահած է մեզ այդ մասը, կամ աւելի ճիշդն ըսելով՝ նման բաներ այդ կարծեցեալ մասին, բաւական ընդարձակօրէն, և մեր ենթադրութիւնը կը հաւաստէ: Ինչպէս Գրիգորի Հարցաքննութիւնքն՝ ուղղակի կամ անուղղակի կը լրացնեն Եզրի Հարցաքննութեան պակասը, այսպէս այլ վերջինս՝ առաջնոյն հետ ունեցած սերտ աղերսներով կը լուծէ նորա զաղտինքը, որ թէև անհարազատ, բայց մեր նուիրական Հօր և առաքելոյ անուան ներքեւ ունեցած է ժամանակաւ իւր բարերար և միանգամայն վատ ազդեցութիւնը հայ գրողներու՝ և ժողովրդեան վերայ: Տեսլեանս

1. Ինչպիսիք են խաչատուր Վ. Կեչառեցի՝ բանաստեղծ Ժ. Գ. դարու, Գրիգոր Աղթամարցի՝ երգասաց Ի Ժ. Զ. դարու, Բուդաղօղլու՝ հայ բանաստեղծն, Ասլիկի վէպն՝ Ի Մանանայն Սրուանձտեանի, Ղուկիանոս Կարնեցի՝ տաղերգակ, և Քաւրօզըեանք:

անծանօթ հեղինակն՝ ունեցած է անշուշտ հիմն ինչ՝ Գրիգորին մակազրելու զայն, թէպէտև այստեղ եղած վարդապետութիւնն՝ Լուսաւորչի մեզ ծանօթ վարդապետութեան հակապատկերն է :

Եւ սակայն կը հարցուի, թէ ո՞րն է այդ կարծեցեալ հիմն : Մեր կարծիքով՝ է այն Յաճախապատումի¹ ժե՛ն ճառին մէջ (յէջ 152) մէկ տեղին, ուր յետ նկարագրելոյ արդարոց աստիճանաւոր վայելքը, ապա կ'ըսուի մեղաւոր հոգեւոյ համար. « Եւ այս ամենայն սպառնալիք յանցաւորաց յոյժ ի տրտմութեան ունին զոգիս մեղաւորացն՝ ի կայանս, որ ըստ իշխանիչիշք մեղացն՝ բաժանեալ և որոշեալ է (եւ) տխրակաւ տեղիք : Եւ որպէս երեւմամբք տեսանեն իմանալեօքն՝ զհատուցումն արդար դատաստանօք, զանշէ՞լ հուրն և զխաւարն արտաքին և զլալ աշաց և զկրճել ատամանցն, այնոքիւք ահիւ տխրեալ տրտմեալ կան ոգիք մեղաւորացն մինչև ի հասարակաց յարութիւնն, որ Քրիստոսիւն է » , այլովքն հանդերձ : Իսկ անոր բովանդակ շէնքին իբր ատաղձ ծառայած են Եզրի Հարցաքննոչեան մի կատարելագոյն օրինակն, ինչպէս նաև վկայաբանութիւն մի, որոյ մասին յետոյ պիտի խօսինք : Իմ գործս չի ներեր Գր. Հարցաքննութիւնը՝ իւր ամբողջութեամբն արտագրել այս տեղ, այլ կ'ուզեմ համեմատել այն հատուածները միայն, որոնք Եզրի Հարցաքննութեան հետ մերձաւոր նմանութիւններ ունին :

1. Տպագրեալ ի Վիննաիկ 1858 : Սակայն այս ճառերուս հարադատութեան մասին մեծամեծ դժուարութիւններ կը զինուին. Ա. Ֆէտտեր (bei Nirschl. *Patrologie und Patristik*, III. Band. p. 215-227) Ս. Մեսրոբեայ կու տայ զանոնք, մէկ կողմէն Կորեան վկայութեան վերայ հաստատուած, որ Մեսրոբեայ կենսագրութեան մէջ կ'ըսէ, թէ նա « ճառս յաճախապատումս » գրած ունէր, իսկ միւս կողմէն այլ գտնելով այդ ճառերուն մէջ զրազաշտական կրօնից յաճախակի հերքումներ, որ Ե դարուն աւելի ի դէպ գան :

Էջմիածնի « Արարատ ամսագրի » (1898 թիւ Զ. եր. 244-249) մէջ Պ. Ս. ստորագրութեամբ քննադատ մ'արդէն ապացուցած է, թէ ԻԳ ճառը Ս. Բարսղի Հարցաքննութեամբ և Ե դարում յօրինուած է. սակայն ի ճառի վերջաբանէն դատելով, ուր Արշակունիք մեծ համարուած են քան զամենայն, և այս ո՛չ միայն ի Հայս այլ և « ի Պարս » , դժուար է ընդունել՝ որ այդ ճառն Ե դարում գրուած լինի, զի այդ ժամանակ Սասանեանք էին գերիշխանք :

ՆՈՅՆՈՒԹԻՒՆ ԽՈՐԱԳՐՈՑ

« Հարցաքննութիւն Եզրի մարգարէին ընդ հրեշտակն Տեառն՝ վասն հոգւոց մարդկան » :

Ա. « Եհարց մարգարէն ցհրեշտակն և ասէ, թէ Զինչ պատրաստեալ է Աստուած՝ արդարոց և մեղաւորաց ի ժամանակին, յորում հասանէ օր վախճանին. զինչ լինիցին, կամ ո՛ր երթան, ի պատիճ թէ ի տանջանս :

« Պատասխանի ետ հրեշտակն և ասէ ցմարգարէն. Պատրաստեալ է արդարոցն ուրախութիւն մեծ և լոյս յաւիտենից, և մեղաւորացն պատրաստեալ է խաւարն արտաքին և հուրն յաւիտենից :

Բ. « Ասէ մարգարէն ցհրեշտակն. Տէր, ո՞վ է որ ոչ իցէ մեղուցեալ Աստուծոյ ի կենդանեաց. և եթէ այդ այդպէս իցէ, ապա երանի է անասնոց և թռչնոց, որ ոչ մնան յարութեան, և ոչ ակն ունին վախճանին :

« Եթէ զարդարսն, որ ամենայն տանջանաց համբերեցին, զմարգարէսն և զառաքեալսն և զմարտիրոսսն պսակեցես, յորժամ զգալախազն առնոյին և ծեծէին ուռաւորք զերեսս նոցա, մինչև երևէին երկամունք նոցա. նոքա վասն քո շարշարեցան, մեղ մեղաւորացս ողորմեա՛, որ գրաւեալ

« Հարցաքննութիւն սրբոյն Գրիգորի՝ Հայոց Լուսաւորչի, || զոր եհարց ցհրեշտակն Տեառն մինչ էր յայրին Մանեայ || (վասն հոգւոց մարդկան) :

« Ասէ սուրբն Գրիգոր ցհրեշտակն. որովհետև առաքեցար առ իս, Ծանո՛ ինձ վասն հոգւոց մարդկան՝

քե զի՞նչ լինին :

« Ասէ հրեշտակն. Զինչ ասեմ, զի կարի չար է մահ մեղաւորին, յորժամ ելանէ հոգին մեղաւորին՝ ապա իմանայ զտեղին տանջանացն և գեհենիկն և զխաւարն սղջամղջիկն, որ կայ և պահի նմա » :

« Յայնժամ տրտմեցաւ սուրբն Գրիգորիոս, և ասէ.

Երե այդ այդպէս է, ապա երանի է շեղելոցն, որ ոչ են ելեալ յորովայնէ, և չոչնիկ յարութիւն և ակն գեհենիկն » :

« Զի... »

առաքելոցն
պսակ է խոստացեալ,
որք քարկոծեցան, սղոցեցան,

և մեք որ այնպէս ոչ կարեմք չարչարիլ, զի՞նչ լինիցի :

« Եմք և ըմբռնեալ ի ձեռն սատա-
նայի :

« Պատասխանի ետ հրեշտակն
և ասէ .

Եթէ ոք քան զքեզ ի վեր է՝ մի
յաւելուս խօսել :

« Այլ յորժամ հասանէ օր վախ-
ճանին , բարի հոգւոյն՝ բարի հրեշ-
տակ գայ , և չարին՝ չար . որպէս
առաքեալ ոմն ի թագաւորացն՝
առ չարագործսն և առ բարե-
գործսն , բարւոյն՝ բարի հատու-
ցանէ և չարին՝ չար . նոյնպէս և
բարի հոգւոյն՝ բարի հրեշտակ
գայ , և չարին՝ չար : Ոչ եթէ հրեշ-
տակն է չար , այլ իւրաքանչիւր
գործքն :

Գ . « Յորժամ . . . առնու զհո-
գին՝ ի տեղի տանջանսց կարգէ
զնա , եթէ ի տեղի պատուոյ՝ մինչև
ի գալուստն :

« Պատասխանի ետ հրեշտակն
և ասէ . Տանի ընդ արևելս , ընդ ե-

ղեամն , ընդ ձիւն , ընդ խաւար , ընդ
կարկուտ , ընդ սառն , ընդ մրրիկ ,
ընդ գունդս սատանայի , ընդ վտա-
կըս , ընդ հողմն սատանիկ անձրևաց ,
ընդ ահեղ և զարմանալի ճանա-
պարհսն , ընդ անձուկ կապանս
և ընդ բարձրահամ լեռոռնս ան-
ցուցանեն . զի ահեղ և զարմա-
նալի է աստուածութիւնն և ո՞վ
իշխեացէ հայել ընդդէմ ան-

« Ասէ հրեշտակն .

Հարցեր և ասացի քեզ զպատաս-
խանին :

« Յորժամ արդարեւ վախճանի ,
ոչ մի գայ կամ երկուս , այլ գունդք
հրեշտակաց , բազում և մեծ ու-
րախութեամբ տանին . . .

բայց առ մեղաշորն մի գայ կամ
երկուս . և այն ոչ կամաւ , այլ
ի հարկէ հրամանին Աստուծոյ :

« Յորժամ առնոյք զհոգին մար-
դոյն՝ յապաղէք աստ , երե փոշ-
քով երբայք » :

« Ասէ հրեշտակն . Մինչև ցայն
վայր զհոգին ի վերայ մարմնոյն
պահեմք՝ մինչև ասեն քահանայքն .
Հաւատ ունելով » , և այլն . և
յորժամ երիցս անգամ ասեն ,
առնումք եւ վերանամք յերկինս . . .
բազմի արդարն առաջի Աստու-
ծոյ , և լսէ զահաւոր բարբառն ,
որ ասէ . Ե՛կ ծառայ . . .

բայց յԱստուածոշորիւնն ոչ կարե
նայել , զի ահեղ և զարմանալի է .

ՀԱՐՑ. ԵԶՐԻ

ՀԱՐՑ. ԳՐԻԳՈՐԻ

« Եղին... քանզի այսպիսի պահապանք կան շուրջ զաթոռով աստուածութեանն. Կայանք են, մանասրուանք են, խոռոչք են, հրեղէնք են, կամարազգեստք են, լապտերք են: Անդ որոտմունք են, անդ շարժմունք են, անդ կռիւք են, անդ պատերազմունք են, անդ տապախանք են, շրջախոռոչք են, դեռունք են, հրեղէնազգեստք են, բոցեռացք են, հրեղէնագունդք են.

« Յայն ճանապարհն եւթն բանակք դիւաց կան և եւթն աստիճանք Աստուածութեանն...:

« Առաջին օթեանքն՝ չար են և զարմանալի. երկուքն՝ ահեղ և անպատում.

երեքն՝ դժոխք են և սառամանիք.

չորքն՝ կռիւք են և պատերազմունք.

ի հինգն՝ ապա քննումն. եթէ արդար

է՝ լուսաւորի. և եթէ մեղաւոր

է՝ մթազնի. ի վեցն ապա պայծառանայ հոգի արդարոյն՝ իբրեւ զարեգակն.

« Յեւթն տարեալ հասուցանեմ զնա յերկրպագութիւն մեծի ա-

« ընդդէմ կան,

հաւաղէմք, բոցեղէնք, և առիւծաղէմք, ցլազլուխք, և մարդապատկերք...

« Յառաջին աստիճանն գոշերք դիւաց են, եթէ մեղաւոր լինի՝ յառաջ գան և հազիւ կարեն հանել ի նոցանէ. և յերկրորդումն՝ տարտարոսք ահագինք են...

և յերրորդ աստիճանն՝ առնէ և ցուրտ ահագին, և ոչ յաղթեն նմա.

և ի չորրորդ աստիճանն՝ նեղ դուռն է և անձուկ մուտ.

ի հինգերորդ աստիճանն՝ լոյս է կամարաձեւ,

և պայծառանայ արդարեւ՝ առաւել պայծառ քան զարեգակն...

(ի վեցերորդն) դասք հրեշտակաց են և հրեշտակապետաց, աթոռոց, իշխանութեանց, պետութեանց, զուարթնոց, և ուրախանան և ցնծան.

« Յեւթներորդ աստիճանն ընդդէմ գան հոգիք սրբոցն սաղմո-

« Թողոյ աստուածութեան... »

Ընդդէմ դրախտին՝ յանդիման փառացն Աստուծոյ, ուր գերազանցիկ լոյսն է :

Դ. « Ընդէր ոչ դիպեցուցանես զնա Աստուածութեան քան աթոռոյն միայն հասուցանես » :

« Քանզի այսպիսի պաշապանք կան շուրջ

զաթողոյ Աստուածութեան. Սերորէքն անմարմին, Քերորէքն վեցթեան, երկու թեօքն զգէման ծածկեն, երկու թեօքն՝ զոտոն, և երկու թեօքն թռուցեալ՝

աղաղակեն. Սուրբ, սուրբ (սուրբ) Տէր զօրութեանց, լի են երկինք փառօք քո :... »

Ե. « Եհարց մարգարէն ցհրեշտակն և ասէ. Տէր, զի՞նչ լինիցիմք, զի մեղաւոր եմք ամենեքեան և ըմբռնեալ ի ձեռս սատանայի : Արդ, ի՞նչ գերծանիմք, կամ ո՞վ հանէ զմեզ ի ձեռաց նորա :

« Պատասխանի ետ հրեշտակն և ասէ. »

« Եթէ ոք մնայ յետ մեռելոյն հայր կամ մայր, կամ եղբայր... և »

« Պատասխանի ետ հրեշտակն և ասէ. »

« Բայց եթէ ոչնիցի որ յերկրի, որ պահօք կամ աղօթիչք կամ ողոր-

« սիւք և աւրհնութեամբ, և ողջունեն զհոգի արդարոյն առնուն և դառնան. ընդ այս եւթն դասս անցուցանեմք, և ապա յուրերորդ աստիճանն երկիր պագանե սուրբ և ահաշոր արոռոյն Աստուծոյ. ապա տարեալ հանգուցանեն զնա ի չորրորդ պարունակին՝ հանդեպ դրախտին... և բարձր և պայծառ է քան զարեգակն :

« Աստուծոյ ընդէր ոչ պագանեն, քան արոռոյն :

« Զի ահեղ և զարմանալի է. և շուրջ կան »

զարոռով Աստուածաշրեան, ընդ աջմէ և ընդ ահեկէ, և սուրբ հրեշտակապետն Միքայէլ և Պարրիէլ և վարաաշոր սերովբեն... և բազմաշեայ քաւարողերով ամենայն դասք հոգեղինաց՝ զերգս նոշագեն. Սուրբ, սուրբ, սուրբ, Տէր զօրաշրեանց, լի են երկինք և երկիր փառօք քո :... »

« Ասէ սուրբն Գրիգոր (ցհրեշտակն). »

Ասա՛ ինձ զձրմարիտն, յանոշն մեռելոյն զի՞նչ է օգոշտ, պահքն, եթէ աղաւթքն, եթէ պատարագըն, եթէ ողորմութիւն առ աղքատս նեղեալս » :

« Պատասխանի ետ հրեշտակն և ասէ. »

« Բայց եթէ ոչնիցի որ յերկրի, որ պահօք կամ աղօթիչք կամ ողոր-

« աղօթս մատուցանէ՝ պահօք ,
տրօք քառասնօք , մեծ հանգիստ և
ողորմութիւն լինի ի ձեռն զենման
Քրիստոսի . . . որչափ ի ձեռն սըր-
բամատոյց քահանային հոգին ա-
ղատի . . . »

« Զի աղօթքն ձեր այնպէս , որ-
պէս ելանէ մշակն երթայ սերմա-
նել , և ելանէ բոյս զուարթ և
վայելուչ , և կամի առնել արդիւնս
բազումս , և ելանէ փուշ և որոմն
և հեղձուցանեն , և ոչ տայ ժո-
ղովել զարդիւնս բազումս . նոյն-
պէս և դուք յորժամ երթայք ի
դուռն եկեղեցւոյն և կամիք ա-
ղօթս մատուցանել առաջի աս-
տուածութեանն , ելանեն հոգք
աշխարհիս և պատրանք մեծու-
թեան , և հեղձուցանեն զձեզ » :

« մոռեալք ջանայ հասնել զմեղաւո-
րին հոգին ի տանջանաց և փոխէ
ի տեղի լուսոյ . և քահանայն երե
ձընարիտ մտօք մատուցանէ պա-
տարագն՝ զահեղ և զանաչառ դա-
տաշորն հաշտեցոռցանէ :

« Եւ աղօթքն այնպէս է , որպէս
հերկի մշակն զերկիրն և ոչ սեր-
մանէ , և յորժամ սերմանէ՝ ապա
ժողովի զցորեանն ի շտեմարանս
իւր , նոյնպէս յորժամ ձեռս ի
յաղքատս ձգիցէ որ և ողորմուչ
քիչն սերմանեացէ » . . . :

Այս համեմատութենէս յայտնապէս կը տեսնուին , բաց ի գաղա-
փարաց նոյնութենէն , որ կատարեալ է , նոյն իսկ այնպիսի բառական
նմանութիւններ , որոնք դիպուածով եղած չեն , այլ մէկուն՝ միւսին
հետևողութեամբ միայն : Այսպիսի պարագայի մէջ կը հարցուի , հե-
տեաբար , թէ երկու գրուածներէս ո՞րն իբրև աղբիւր ծառայած է
միւսին : Այս հարցիս պատասխանն անով աւելի կը դժուարանայ ,
վասն զի երկուքն ևս կը գտնուին մի և նոյն թուականին , այն է՝
յամի Տեառն 1208 գրուած Մաշտոցին մէջ , և թէ ասկէ աւելի հնա-
գոյն ներկայացուցիչ չունինք գէթ մեր մատենագարանին կամ լաւ
ևս մեզ ծանօթ գրչագրաց մէջ : Մէկ պարագայ մի կայ , զոր կա-
րելի է առնուլ աւելի ի նպատակ հնութեան Գրիգորի՝ քան թէ Եղբի
Հարցաքննութեան հնութեանը . այսինքն է , առաջինը՝ կը գտնուի
նոյն իսկ բառական հնութիւն ունեցող Ճառքնախրեկերոշ և Ոսկեփո-

րիկներու մէջ. իսկ երկրորդն՝ ոչ նոյնպէս: Իսկ ներքին հանգամանքներուն եթէ լաւ ուշ դնենք՝ ցոյց կու տան մեզ, թէ առանց տարա-կուսի Գրիգորի Հարցաքննութեան հեղինակն եղած է բանաքաղ Եզրի Հարցաքննութեան. վասն զի նոյն իսկ վերջնոյս մէջ՝ առանձինն վերը նշանակուած հնագոյն հատուածներն՝ առաջնոյն մէջ բոլորովին քրիստոնէական կերպարանք առած են: Երկրորդ հարցման պատասխան-ւոյն վերջին մասին մէջ՝ Գրիգորի Հարցաքննութեան հեղինակն թէև դիտմամբ կամ դիպուածով դուրս թողած է Եզրի Հարցաքննութեան « մարգարէից և մարտիրոսաց » և այլ խօսքերը, սակայն նորս « սը-ղոցեցան » բացատրութիւնն կը մատնէ իւր աղբիւրը: Երրորդ հա-մեմատութեան մէջ՝ երկու կոչումներ կ'ընէ Գր. Հարցաքննութիւնն, բայց երկուքն ևս իւր աղբեր նախաքրիստոնէական հատուածքը՝ քրիստոնէացնելու նպատակաւ, որոնք իրեն և իւր ժամանակակիցներուն գաղափարին դէմ էին. և այս կոչմանս առաջինն է Թադմաս կանոնի « Հաւատ ունելով հոգի խաղաղութեան » շարականն, որ թէև ա-մենահինն է¹, սակայն խիստ անյարմար իւր դիմաց դրուած Եզրի հատուածին, որուն քիչ վերջ ինքն ևս ստիպուած է համակերպիլ՝ Եօթն աստիճանաց նկարագրին մէջ: Իսկ երկրորդին մէջ՝ չորս աւե-տարանաց նշանակիր պատկերներն², զորս ուղած է փոխանակել Եզրի Հարցաքննութեան « Կայանք են, մանասրուանք են » և այլն նկարագրին, գոգցես իմն խիթալով անկէ: Եօթն կայենից կամ աս-տիճանաց վերայ՝ ութերորդ մ'ևս աւելցուցեր է³ գերզգօնութեամբ՝

1. Շարականիս հնութեան յայտնի նշանն է, որ կը գտնուի մեր Թ-Ժ դարում գրուած Մաշտոցին մէջ, որ է ըստ հին կարգաւորութեան Ծիսարնին, յառաջ քան զՊետրոս Գետադարձ կաթողիկոսն, որուն ընծայուած են ընդհանրապէս ննջեցելոց Շարականներն, ըստ ութ ձայնից: Յամենայն դէպս, այս Շարականի կոչումէն չհե-տելի, որ Գրիգորի Հարցաքննութիւնն ևս հին ըլլայ:

2. Այսպիսի են « Հաւարէմք, առիւծադէմք, ցլազուհք և մարգաղատկերք » բառերն: Այս բանս դեռ աւելի բացայայտ կը տեսնուի 583 իջում, ուր Գրիգորի այս հարցին, թէ « Ո՞րպէս է աթոռ Աստուածութեան », կը պատասխանուի, թէ « Մի է՝ և չորս դէմս ունի, Էգի՛ն, Տարդոյ, Խիւ՛նայ և Եր՛նայ »:

3. Այս յաւելուածս կարող է մի ուրիշ աղբեր աւելցուցութեամբ եղած լինել կամ ըստ քմաց, այս երկրորդական նշանակութիւն ունի. իսկ մեզ հետաքրքրողն այն է, որ Աստուծոյ աթոռոյն երկրպագելէն վերջ, դարձեալ չորրորդ պարունակին մէջ կը վերադառնայ հոգին, որ այս անգամ հանդէպ դրախտին և « բարձր և պայծառ » նկարագրուած է՝ Եզրի Հարցաքննութեան հետեւորութեամբ, մինչդեռ յառաջագոյն իբրեւ « դուռն նեղ և անձուկ մուտ » նկարագրուած էր: Իսկ յաւելուածիս յայտնի նշանը կը գտնենք 567 իջում, ուր առաջին երեք աստիճանները Եզ. Հարց. հետեւ-

Գրիգորի Հարցաքննութեան հեղինակն, որով յառաջ եկած է փոքրիկ անհամաձայնութիւն մի. այսինքն է՝ Եզրի Հարցաքննութեան վեցերորդ աստիճանին մէջ արդարոց պայծառափայլութեան մասին աւանդուածն, Գր. Հարցաքննութեան ութերորդ աստիճանին մէջ անցած է, նման բառերով. իսկ եօթներորդ աստիճանին մէջ աւանդուածն, այն է՝ Աստուածութեան ասթուոյն երկրպագութիւնն՝ ութերորդ աստիճանին մէջ փոխադրուած է:

Ստեփ. Սիւնեցին իւր առ Պատրիարքն Յունաց Փերմանոս գրած պատասխանւոյն մէջ, խօսելով նախահօր անկման մասին՝ անուղղակի կերպով մեր խնդրոյն վերաբերեալ կէտ մի կը շօշափէ, այսպէս. « Իբրեւ շեղեցաւ յաստուածային պատուիրանապահութենէն, ըստ ախորժակաց իւրոց, ըստ եւրեից պարոշնակոշքեամբ դասուց հոգեղևնաց՝ վերագոյն բացորոշոշքեամբ եւրեից աստիճանաց ի վայր կործանեցաւ »: Արդ, դիտելով որ Ստ. Սիւնեցւոյն նօտրադրուած խօսքերն Եզրի Հարցաքննութեանն աւելի կը համաձայնին՝ թէ՛ ըստ եօթնական թուոյն և թէ՛ ըստ յարացուցին. ուստի կարելի է ըսել, թէ նոյն իսկ Ը դարում ծանօթ ըլլալու էր անոր այս դրուածս:

Գր. Հարցաքննութեան այն մասն, ուր մկրտուած հոգիներուն տանջանաց մատնուած վիճակն կը նկարագրուի՝ նմանութեամբ հատոյ մանանխոյ, և որք Գրիգորի միջնորդութեամբ հանգիստ կը գրտնեն ի տանջանաց՝ մինչև վերջին դատաստանին օրը, ուրիշ բան չեն՝ բայց եթէ փոխառութիւնք Աստուածածնի Տեսիլէն (յէջ 404-410), ուր հրեղէն ծովուն մէջ տանջուող քրիստոնեայ բազմութեան վերայ գթալով Ս. Կոյսն՝ կոչել կու տայ բոլոր հրեշտակաց գունդերն և Նահապետաց հոգիներն ի միասին, բարեխօսելու Հօր Աստուծոյ առջև, որ զանոնք ազատէ. և ի վերջ գրութեան՝ Քրիստոս ինքնին կը ծանուցանէ այն հոգիներուն, թէ « Ահա տայ ցճեզ տանջելոցդ՝ հանգիստ, զտիւ և զգիշեր, զաշր սոշրք կիշրակեիս, ի փառս և ի պատիւ ամենասուրբ Երրորդութեան »: Եւ այսպիսի փոխառութեան յայտնի նշան է հետեւեալ բացատրութիւնն, ուր նոյնպէս շեշտուած են և՛ հատն մանանխոյ և՛ մկրտեալքն ի Քրիստոս և՛ գործքն անհաշատոշքեան, այսպէս. « Եւ եկեալ ամենասուրբօհին ետես զմեզաւօրսն՝ որպէս հատ մանանխոյ, եհարց զնախազաւրաւարն. Ո՞վ են սոքա, և

դութեամբ նկարագրած ժամանակ՝ խօսքն յանկարծ կ'ընդհատուի՝ Գրիգորի բերանը դրուած ուրիշ հարցումներով. իսկ 377 իջում նորէն կը սկսուի շարունակել և ամբողջանալ աստիճանաց նկարագիրն:

զինչ են մեղք նոցա: Եւ ասէ ցնա Միքայէլ. Սոքա են մկրտեալքն
 և ի Քրիստոս միայն նուիրեալքն, և զգործոն սատանայի միայն աւ-
 րարին և կորուսին զժամանակ ապաշխարութեան »: Անտեղութիւն
 մի գործած է Աստուածածնի տեսլեան հեղինակն, զի անբաւական հա-
 մարելով Ս. Կուսին բարեխօսութիւնը, հրեշտակներ և նաՀապետ-
 ները կը կոչէ առ այն յօգնականութիւն. իսկ Գր. Հարցաքննութեան
 հեղինակն կրկնապատկած է այդ անտեղութիւնը, այնու զի Տիրա-
 մօր և հրեշտակաց և բոլոր նաՀապետաց չկրցած գործը՝ միայն Գրի-
 գորի բարեխօսութեամբ կատարուած կը համարի, և այն՝ անապաշ-
 խար մեղաւորաց համար: Արդ, այս տեղ եթէ խօսքը քաւարանի
 հոգւոց մասին չէ, անհանգուրժելի է երկու հեղինակացս վարդա-
 պետածն և հակառակ ուղղափառ դաւանութեան ընդհանուր եկե-
 ղեցւոյ: Որոգիներն և զրադաշտական սկզբան ազդեցութիւնն կը
 տեսնուի նաև հոս անուղղակի, ինչպէս ըսինք Եզրի Հարցաքննու-
 թեան համար:

Նիկ. Մառ¹ խօսելով Գրիգորի Հարցաքննութեան մասին՝ երկու
 գրուածներ կը յիշէ անոր իբրև իսկական աղբիւրներ. այսինքն են՝
 Աստուածածնի և որբոյն Մակարայ Տեսիլներն, Եզրի Հարցաքննու-
 թեան վերայ բնաւ խօսք չընեն: Մառէն յիշուած Մակարայ Տե-
 սիլն՝ մեղ անժանօթ է. հետեաբար, չենք կարող ըսել, թէ Գր. Հար-
 ցաքննութեան հեղինակն ինչ չափով կարէր անկէ օգտուած լինել:
 Իսկ մեր համեմատած հատուածներն՝ ցոյց կու տան արդարև, թէ
 մեղաւոր հոգիներուն շնորհուած հանգիստն ևս՝ համաձայն է Եզրի
 Հարցաքննութեան և պատասխանւոյն, ի բաց առեալ զաշրտոք
 կիշրակեիև բացատրութիւնն, որ անհիմն յաւելուած մ'է Գր. Հարց-
 հեղինակէն: Դիտելու ենք և զայս, որ Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչի
 անուամբ հարցումներ շինելն՝ բնական բան էր հայու մի համար,
 զի Ագաթանգեղոսէն գիտէր նա, թէ Հայոց Լուսաւորիչն՝ տեսիլներ
 ունեցած էր Խորվիրապին և Մանեայ արք կոչուած ճգնարանին մէջ:
 Բայց կարծել, որ Գրիգորի ժԲ գարում յօրինուած այդ Հարցաքն-
 նութեան վերայ ձևացած լինի յետոյ, — հայազգւոյ մի ձեռքով, —
 Եզրի Հարցաքննութիւնն, դա՛ մի անբնական բան կը լինէր հեղինա-
 կին համար, և մեզ՝ գլխովին անհասկանալի գործողութիւն. այնու
 մանաւանդ, որ բաց ի վերը նշանակած հանգամանքներէն՝ լեզուա-

1. Տես Աճառային տեղեւորութիւն Դեղի Հայ, ապ. ի Վիեննա, Հանդ. Ամս.
 1892. թիւ 10, երես 303 և շար.:

կան կազմութեամբ իսկ առաջինն՝ ստոր է վերջինէս։ Արդ, եթէ ստոյգ է Ն. Մասի յիշեալ տեղում տուած այն միւս տեղեկութիւնն, այսինքն թէ՛ այդ յիշատակարանն, — այն է Գր. Հարցաքննութեան, — կը գտնուի մասամբ նաև Ասիական Մուզէոնի թիւ 3 քարոզագրքերու մի ժողովածոյի մէջ (Ձեռ. 1620 Թ.), ինչպէս նաև վրացերէն թարգմանութեամբ¹, այն ժամանակ կարելի է ըսել, թէ Գր. ընծայուած Հարցաքննութեան սկզբնագիրն՝ ո՛չ հայերէն լեզուով գրուած էր և ոչ այլ Գրիգորի անունը կը կրէր իւր վերայ, այլ ասորի կամ պարսիկ լեզուով, և եզրի՝ կամ բոլորովին մի այլ մակագրութեամբ։ Այդ սկզբնագիրն՝ շատ կը տարբերէր մեր ձեռքը հասած եզրի և Գրիգորի Հարցաքննութիւններէն, և համեմատութեամբ աւելի ազատ էր քրիստոնէական ներմուծութիւններէն։

Հաւանօրէն, հայաղգի թարգմանիչներու կամ լաւ ևս խմբագրողաց ձեռքով եզրի և Գրիգորի անուանց հետ՝ նաև իրարմէ աւելի կամ նուազ եկամուտ հատուածներ ևս յաւելցան այդ կրկին խմբագրութեանց մէջ, ըստ պատշաճի ժամանակին և անձանց, որոց անուան որ վերագրեցին զայն։ Երկաքանչիւրն իսկ՝ մասամբ և եթէ պահեցին հին բնագրի նիւթը, իրենց պատշաճ կամ անպատշաճ երևցածին համաձայն։ Ինչպէս եզրի Հարցաքննութեան այն երկու հնագոյն հատուածներն, զորս մէջ բերինք, կը պակասին Գրիգորի Հարցաքննութեան խմբագրի մէջ, այսպէս այլ վերջնոյս մէջ միայն պահուած կը գտնենք դեռ ուրիշ հատուածներ, զորս զանց ըրած է առաջինն։

Այս հատուածներէս մին, զոր խմբագիրն զետեղած է եօթներորդ աստիճանին մէջ, ուր հրեշտակներ ընդ առաջ գալով արդարոյն երգօք օրհնութեան՝ կ'ողջունեն զնա և կը տանին ի տես Աստուածութեան, ամենանման է Վենդիդադ-Սատեի մէկ տեղւոյն, յօրում այն ինչ արդարոյն հոգին՝ Սէրոս հրեշտակի կամ Աղատի հովանաւորութեամբ անցնելով ընդ կռիւս Գիւաց՝ կը մօտենայ Որմզդի օթեանին, անդէն ընդ առաջ կ'ելնէ անոր հրեշտակապետն Վռհռշ մանո, և ողջունելով՝ անմահութիւն կ'աւետէ անոր. և տպա կը տարուի նա ի գրախտն՝ ի տես Որմզդի, որ բազմած է իւր Ամշասպանդերուն հետ լուսեղէն աթոռոց վերայ։

Այսպէս նշանաւոր է նաև հոգւոյն՝ մարմնոյն հետ ըրած ընդարձակ խօսակցութիւնն², ուր դատախազ կը լինին փոփոխակի զիրերաց։

1. Տես Վրաց «Իվերիա» լրագիրը, 1891, թիւ 118։

2. Զոր իբրև նորութիւն հրատարակեց Ն. Մաս՝ իւր վերոյիշեալ խորագրի ներքև։ Մասի գործածած ձեռագիրն՝ համեմատութեամբ մեր կը Մաշտոցին՝ շատ նոր է, և նոր յաւելուածներ և փոփոխութիւններ կրած է։

Այս խօսակցութիւնս՝ որ շատ նմանութիւն ունի Ս. Աբբայ Մարկոսի Առաւելեանի խօսողութեան հետ, ահագին ազդեցութիւն ունեցած է միջնադարեան հայ բանաստեղծից վրայ: Եւ իրօք հանգստեան Շարակոյի ԺԳ տէր յերկնիցի Բ տունն՝ « Ոսկի եղեալս անպիտանացայ », այլ ովք հանդերձ, փոքր ինչ տարբերութեամբ՝ այդ խօսակցութեան մէջ մարմնոյն առ հոգին ուղղած խօսքերուն հետ նոյն է:

Առաջին աստիճանին վերայ դիւաց բանակին մէջ նկարագրուած երկայն, սևադեմ և չարատեսակ այրն, որուն գլուխն մինչև յերկինս կը հասնի, և յանկարծակի յարձակելով մեղաւոր հոգւոյն վերայ կը բռնէ և կը չարչարէ, Հրէից գրոց Բեւիարէն և եօթնագլխեան վիշապէն բոլորովին տարբեր յատկութիւն ունի, և Եաշնա գրոց մէջ (ԺԳ. 2, Լ. 3-6) յիշուած Անգրո-Մաիւնոշս = Սեաշ հոգւոյն և կամ Թարիքի, այն է՝ խաւարի անձնաւորութեան հետ նոյնը կը թուի լինել. հետեւաբար, զանիկայ նկարագրող հատուածն ևս հնդկաբիական մնացորդ մ'ըլլալու է՝ քան թէ քրիստոնէական: Մեղքերու և մեղաւորաց կրած պատուհասներու մասին եղած հարց ու պատասխանիքն ևս յոյժ հետաքրքրական են, բայց քրիստոնէական գրչի ներքեւ գրեթէ բոլորովին կերպարանափոխ եղած. որով աւելի Աստուածածնի տեսեան հետ մերձաւոր ազերս ցոյց կու տան, քան թէ նախաքրիստոսեան մի ուրիշ գրաւոր կամ անգիր աղբեր, թէպէտ և իրօք ըլլալու էր այնպիսի մի գրաւոր աղբիւր, որուն հետ և՛ Եզրի Հարցաքննութիւնն սերտ կապ ունէր:

Ս. Կալիստրատոսի հայերէն Վկայաբանութիւնն, ուր կայ ընդարձակ վարդապետութիւն մի, որով մեծ վկայն՝ կ'ուսուցանէ իւր Խթ վկայակիցքը՝ քրիստոնէական վարդապետութեան մէջ, կը թուի թէ ճանչցած է մեր կրկին Հարցաքննութեանց սկզբնագիրն, և կերպով մի կը հաստատէ անոր մասին վերև արտայայտած մեր կարծիքը: Վկայաբանութեանս մէջ (Հտ. Ա. Էջ 669) մեր սուրբ վկայն՝ Քրիստոսի Տեառն մերոյ տնօրինականաց վարդապետութիւնն սքանչելի աստուածաբանութեամբ և ուղղափառապէս աւարտելէն վերջ յականջս իւր ընկերակցաց, Հեղիոդորոս՝ հետեւեալ հարցը կ'ուղղէ անոր այսպէս. « Աղաչեմ զքեզ, տէր իմ Կալիստրատէ, յորժամ վախճանի մարդ՝ զիսորդ շիւնիցի ոգի ևորս, ո՞չր երբայ, կամ զի՞նչ գործի, կամ ո՞չր բնակի, ի տաւջանս երե ի հանգստեան »: Տարակոյս չկայ, որ այս տեղ Հեղիոդորոսի բերանը դրուած հարցումներն՝ մի և նոյն են իսկապէս Եզրի և Գրիգորի հարցումներուն հետ. բայց ո՞վ կը կարծէր, որ Կալիստրատոսի տուած պատասխաններն ևս յարկ նման բաներ

պարունակէին հրեշտակէն աւանդութեան. եւ սակայն այս իշ-
րական և շօշափելի ճշմարտութիւն է: Այլ մեզ համար մեծ կարեւո-
րութիւն ունեցող իրն այն է, զի Կալիօարատոսի վկայաբանութեան
մէջ տրուած պատասխաններէն ոմանք՝ աւելի Եզրի Հարցաքննութեան
կը համաձայնին, ոմանք Գրիգորի Հարցաքննութեան, և կան ոմանք
այլ, որք երկաքանչիւրին հետ զուգարար կ'ընթանան, իբրու այն
թէ մասն մի մէկէն քաղած ըլլար, և մաս մ'այլ միւս Հարցաքննու-
թենէն: Սակայն դժուար է որ դա ծառայական բանաքաղութիւն
եղած լինի, վասն զի շարաբանութեամբ՝ երկուքէն իսկ կը տար-
բերի, և թարգմանութիւն մ'ըլլալու բնորոշ յատկութիւն ունի: Բայց
այս մասին վերայ խօսելէն յառաջ, քննեմք հոս համեմատութեամբ
ոոյն եռատեսակ հատուածներէն՝ նմոյշներ.

ՀԱՐՑ. ԵԶՐԻ

ՎԿԱՅԱՐ. ԿԱԼ.

« Այլ յորժամ հասանի օր վախ-
ճանին, բարի հոգւոյն՝ բարի հրեշ-
տակ գայ, և չարին՝ չար. որպէս
առաքեալ ոմն ի թագաւորացն
առ չարագործսն և առ բարե-
գործսն, բարւոյն՝ բարի հատու-
ցանէ և չարին՝ չար, նոյնպէս և
բարի հոգւոյն՝ բարի հրեշտակ գայ,
և չարին՝ չար. ոչ եթէ հրեշտակն
է չոր, այլ իւրաքանչիւր գործքն »:

« Արդ, որպէս բարի հոգին՝ ի
ձեռն բարի հրեշտակաց աւանդի,
նոյնպէս և մեղաւորին՝ ի ձեռն
չար հրեշտակաց. և ոչ եթէ չար
են հրեշտակք, քանզի չար միայն
բանասարկուն է, և ի չար կամս
նորա հաւանեալ են դեքն, այլ
վասն չարագործաց մարդկան և
աղտեղի զնացիցն՝ և հրեշտակք
նոցա չար անուանին: Այսպէս
իմացարուք. մի զինուոր առաքի
ի թագաւորէն ի գովութիւն և ի
պատուատրութիւն բարեաց և ա-
ռաքինեաց, և ի սպանումն և ի
տանջումն չարագործաց. արդ, նոյն
է և մի, հրեշտակք սոցա՝ բարիք,
և նոցա չար՝ վասն գործոց իւշ-
րեանց »:

« Յորժամ երկոցս անգամ ա-
սեն քահանայքն՝ « Հաւատ ունե-
լով, առնումք (զհոգին) և վե-
րանամք յերկինս: Յառաջին առ-
տին՝ անդք դիւաց են. եթէ
մեղաւոր լինի՝ յառաջ գան, և
հազիւ կարեմք հանել ի նոցանէ:
Յերկրորդումն... յառաջ գան և
ասեն՝ տուք ի մեզ զխորհրդա-
կիցդ մեր և ծափս հարկանեն
և ասեն. Այս մեր կամարարն է,
և բազումս տանջեն և ապա թո-
ղուն »:

« Ասէ սուրբն Գրիգոր. Եթէ
չեղև մահ նորա առ քահանայս՝ որ
արձակեալ էր զնա, կամ ի գե-
տոյ եղև մահն նորա, կամ ի խոր-
շակէ, կամ ի սառամանեաց, կամ
ի գազանաց, կամ ի սրոյ, կամ
յանդաստանի, կամ յօրհասարա-
կի և խնդրեաց զքահանայն և
զփրկական խորհուրդն և ոչ ե-
զիտ, զինչ լինիցի նա »:

« Արդ, յորժամ վախճանի մե-
ղաւորն, առնու զհոգի նորա հրեշ-
տակն, և տանի սգով և տրամու-
թեամբ, ամաչեցեալ ի գործոց
նորա. յայնժամ գան ի վերայ
նորա կաքաւելով օղային դեքն,
պատերազմ յարուցանելով և իւ-
րեանց անուանելով զնա, ծափ
զծափի հարկանեն և վազեն. սա-
կայն հրեշտակն հարկանելով զնո-
սա յետս և մոնչելով ի նոսա,
անցուցանէ ընդ նոսա, և հանէ
յեթներորդ պարունակն՝ ի ներ-
քոյ ջրամած հաստատութեան »:

« Պատասխանի ետ Եւարիս-
տոս և ասէ. Տէր իմ Կալիստրա-
տէ, ըստ թուոյ աւուրց վախճանէ
Աստուած զաշխարհս, թէ ըստ
հանգիստման. և կամ զիմքոյ յան-
կարծակի մեռանին մարդիկ կամ
ի սովոյ, կամ ի ծառոց, կամ ի
ծովու կամ ի գետոց, կամ ի
հրոյ կամ յայլ պատահարաց հրա-
ժարեն կեանք մարդկան, կամ
ընկեր զընկեր սպանանէ, կամ ի
դիւէ և յանկարծակի մեռանի.
արդ, իբրև մեռանի մարդ կամ
ի մանկութեան կամ ի ծերու-
թեան, լցեալ լինի զօրութիւնն,
և կամ այնք որ ի պատերազ-
մունս անկան »:

Գիտելու է, որ նկատմամբ առաջին հատուածին վկայաբանութիւնն՝ առանձինն աստիճանաց նկարագիրը չնելով՝ աւելի ամփոփ է և միապաղաղ. սակայն երկուքին իմաստքն ևս նոյն են, այսինքն են՝ հրեշտակի ձեռքով հոգւոյն վեր տարուիլն, օդային դիւաց՝ զանիկայ նեղելն, և հրեշտակաց ձեռքով զերծանելով՝ մինչև եօթներորդ պարունակը բարձրանալն: Երկրորդն՝ Գրիգորի Հարցաքննութեան մէջ քրիստոնէացած է. իսկ Վկայաբանութեան մէջ աւելի պահուած է բնագրի բնադրոշմն: Ի վերջոյ դնենք խառն օրինակ մի:

ՎԿԱՅԱՐ. ԿԱԼԻՍՏ.

« Իսկ յորժամ զայ հասանէ օր վախճանին ի վերայ մարդոյն, զան հրեշտակք առ մարդն, յորժամ տեսանեն զհոգի մարդոյն քեարդար ե, խնդան և առնոռն սաղմոսիչք և օրհնոչքեաւք, և տանին ընդ արևելս, և անցուցանեն ընդ վեց պարունակս. ընդ շտեմարանս կարկտի, ձեան, ընդ վտակս անձրեաց, և ընդ ամենայն շտեմարանաց տեղիս, և ընդ այսս չարութեան՝ որ են յօդս, և հանեն զնա յեօթներորդ պարունակն, և կացուցանեն զնա դէմ յանդիման փառացն Աստուծոյ, և երկրպագէ Աստուծոյ յեօթներորդ պարունակին՝ ի ներքոյ հաստատութեան... Եւ դարձեալ հոգին ի ձեռն տեսչոչքեան հրեշտակացն Աստուծոյ տեսանի զդրախտն, և ըստ բարի գործոց իւրոց զհատուցումն, և յուսով հանդերձելոցն զուարճանայ:... Իսկ մեղաշորքն՝ ի գործս իշրեանց հայելով՝ սգան և ողբան, գիտելով քե որպիսի տանջանս կրելոց են յաշոչքն դատաստանի: Բայց յաստուածուստ բարերարութենէն երկայնատութիւն և հանգիստ պարգևեալ է երկոցունց կողմանցն՝ մինչև յօրն վրէժխնդրութեան: Բայց քրիստոնէից մեծ յոյս կայ և յետ մահուան. զի թէ իցեն ուրեք ծնողք կամ եղբարք կամ որդիք կամ ազգակիցք և կամ բնաւ ի քրիստոնէից ևս բարեգութ ոք, և աղօթս մատուցեն, և պատարագս և ողորմութիւնս նուիրեսցեն, և զսուրբս բարեխօս ունելով՝ կարեն ի մեծի հանգստեան առնել զայն, որ ական ունէր տանջանաց. զի հաշտի Աստուած և թողու զմեղս ննջեցելոցն ի ձեռն զենմանն Քրիստոսի, որ ի վերայ սրբոյ սեղանոյն զենեալ լինի՝ ի փրկութիւն և ի կենդանութիւն և ի քաւութիւն կենդանեաց և մեռելոց »:

Նօտրագրուած խօսքերն միայն նման են Գր. Հարցաքննութեան. իսկ մնացեալն մեծաւ մասամբ կը համաձայնի Եղբի Հարցաքննու-

թեան : Արդ , այս երևոյթս՝ որ յայտնապէս կը տեսնուի նաև նախ ընթաց համեմատութեանց , և նոյն իսկ ուրիշ հատուածոց մէջ , զորս զանց ըրինք համեմատել , յայտնի ապացոյց է , որ Եզրի Հարցաքննութեան խմբագրութիւնն՝ թէ՛ աւելի հին է քան զգրիգորեանն , և թէ՛ համեմատութեամբ աւելի հաւատարիմ մնացած է հին բնագրին :

Սակայն , ասկէ աւելի մեզ համար նշանակութիւն ունեցող և ուշադրութեան արժանի կէտերն են հետևեալքն . այսինքն թէ՛ եղած է արդեօք հնագոյն գրուած մի կամ Տրաւախօսոսքիւն (Διαλόγος) նման Եզրի Հարցաքննութեան՝ ընդարձակ պարունակութեամբ , յորմէ օգտուած լինէր Քրիստոսի թուականին Բ-Պ դարում նոյն իսկ Ս . Կալիստրատոս , թէ՛ ընդհակառակն՝ սորա և իւր հեթանոս ընկերակցաց բերանը դրուած խոսակցութիւնք՝ պարզապէս կեղծիք են , և վկայասիրաց միոյն ձեռքով յետոյ ուրեմն խմբագրուած յիշեալ Հարցաքննութեանց վերայ , և ներմուծուած են Կալիստրատոսի վկայաբանութեան մէջ :

Բասիլեան Յայսմաւուրաց և Մետափրաստեսի համառօտ հաւաքման մէջ ևս յայտնապէս կը տեսնուի կայանաց և վերջին հատուցման մասին ըրած Ս . Կալիստրատոսի սոյն վարդապետութիւնն , թէ՛ պէտ և յոյժ հակիրճ և հարեանցի : Ստիլգինկի հետ ուրիշ լատին մատենագիրք իսկ՝ չկարենալով որոշել Կալիստրատոսի ճիշդ ժամանակը կամ Քրիստոսի թուականի Պ դարում ենթադրելով զնա , անկարելի համարեցան , որ սուրբ վկայն այսպիսի մի թիւր վարդապետութիւն ըրած ըլլայ , քան թէ զրով աւանդած . հետևաբար , Մետափրաստեսի քմահաճոյքին ուղեցին վերագրել զայն և ոչ թէ Կալիստրատոսի հարազատ մի բան :

Սակայն , ինչպէս շատ ուղիղ կերպով դիտել կու տայ Հ . Մկր . Աւգերեան ¹ , Կալիստրատոսի հին վկայաբանութեան յունարէն և կատարեալ բնագիրն՝ Մետափրաստեսէն շատ դարեր յառաջ գոյութիւն ունէր , և լաւագոյն և ստուգագոյն վկայաբանութիւններէն մին ըլլալու էր , որուն իբրև կատարեալ ներկայացուցիչ՝ յետոյ ուրեմն յայտնուեցաւ հայկական հաւատարիմ թարգմանութիւնն : Այո՛ , այս թարգմանութեանս մէջ եղած լեզուաբանական և այլ խօսուէն փառտերով կը փարատին այսօր ամէն կասկածք և վարկածք Ստիլ-

¹ . Տես Լիւիսիւր Լուր և Լիւյ-Բուսիւն-Բիւն-Բիւն , Վենետիկ 1813 , Հտ . 2 . երես 589-594 :

գինկեանց։ Եթէ ուշ գնելու ըլլանք որ սկսեալ Քրիստոսէ երկու
դար յառաջ և մինչև Գ դարուն վերջը գրուած անկանոն գրուածոց
հեղինակներն, — լինին դժբա հրէայք թէ քրիստոնեայք, — յեղյեղած
են միշտ կայանաց և հազարամեայ վարդապետութիւնը։ Եթէ Պապիաս,
Երանոս և Յուստինոս անգամ՝ իրենց բազմաթիւ կուսակիցներով,
եթէ արևելեան եկեղեցեաց սրբադրոշմ Շարականներն և մաղթանք-
ներն իսկ գոգցես իմն դայն կ'արտայայտեն. ուրեմն զարմանալու ինչ
պատճառ կայ, որ Ս. Աալիստրատոսի պէս մի բարեպաշտ զինուո-
րական ևս նոյն կարծիքն և համոզումներն իբրև ուղիղ վարդապե-
տած ըլլայ՝ իւր հեթանոս ընկերաց, մանաւանդ քանի որ հակառակ
ողջամիտ վարդապետութիւնն՝ դեռ սուրբ Գրոց բացայայտ վկայու-
թեամբ վճռուած չէր յեկեղեցւոյ։ Մեծ վարդապետն Հերոնիմոս՝
(Մեկն. Երեմ. գլ. ԺԹ) յիշելով Ասյանադրաց և Հազարամեայց սխա-
լական կարծիքը, կարծէք թէ մատնանիչ կ'ընէ մեզ Աալիստրատոսի
կամ անոր վկայաբանութեան վերայ, ըսելով. « Բազումք յեկեղե-
ցական արանց և մարտիրոսք զնոյն ասացին »։

Աալիստրատոսի վկայաբանութեան գրութեան ժամանակն իսկ՝
նորա կենաց և մարտիրոսութեան ժամանակին պէս մթութեան մէջ
ծածկուած է։ Մետափրաստեսի և հայերէն վկայաբանութենէն գի-
տենք որոշակի, թէ նա ծնած էր ի Քաղկեդոն Բիւթանիոյ, և ի
Հռովմ՝ նահատակուեցաւ՝ ԽԹ զինուորակիցներով ի միասին, ուր
զնացած էր յունական Քաղկեդոն կոչուած գնդին հետ։ Վկայաբա-
նութեանս մէջ յիշուած կայսրն, որուն հալածանաց զոհ եղան Աա-
լիստրատեանք, է Դիոկղետիանոս. սակայն շատ հաւանական է որ
Դեկոս կայսեր ժամանակ հանդիպած ըլլայ անոնց մահն, որ սխալ-
մամբ գրչութեան Դիոկղետիանոս անուան փոխուած է։ Եւ իրօք,
երկու բացորոշ պարագաներ շեշտուած են վկայաբանութեանս մէջ,
որոնք յոյժ կը նպաստեն այս բանիս. ա. Աալիստրատոսի ընկերն
Եւարեստոս՝ մարդկան պատահական մահուան մասին հարցում մի
ուղղած առ Աալիստրատոս, կ'ըսէ. « Քանզի ահաւանիկ բազումք
անկան ի զօրաց մերոց ի պատերազմին Պարսից »։ Դիտելու ենք,
որ Դիոկղետիանոսի կայսերութեան սկիզբը Հռովմայեցիք իրօք պա-
տերազմ ունեցան Պարսից հետ, Ներսէհ թագաւորին օրով. սակայն
այդ պատերազմն՝ Հռովմայեցւոց համար աւելի յաջող ելք ունեցաւ
քան թէ ձախող, և յետ այնորիկ կուեցան 40ամեայ խաղաղու-
թեան դաշինքն։ Ուստի, աւելի հաւանական է որ Աալիստրատեանց
վկայաբանութեան մէջ դիտմամբ շեշտուած մեծ կոտորածն՝ կամ

յամին 259 հանդիպածն ըլլալու էր, երբ Վաղերիանոս գերի ընկաւ Շապուհ Ա. Պարսից թագաւորին ձեռքը, և կամ յամին 251 Դաւութը գետին քով Պարսից դաշնակից Բթայ դէմ Դեկոսի կրած պարտութիւնն և իւր որդւոյն հետ եղտիւրներու մէջ խորասոյգ կորնչիլն: Երկրորդ, Կալիստրատոսի կողմէն կը յայտարարուի, — ի վերջ վարդապետութեան, — թէ ինքն առած է զայն՝ իւր հաւէն Ոկորոսէ, որ կ'ապրէր ի Ժամանակս Պոնտիոսի Պիղատոսի և դարձած էր ի քրիստոնէութիւն: Արդ, յամին 26-37 յիշուած Ոկորոսն՝ եթէ ստուգիւ էր հաւն Կալիստրատոսի, կը հետեւի որ նա ինքն Կալիստրատոս իսկ՝ աւելի մօտ եղած ըլլար իւր հաւուն, այսինքն է՝ Բ դարուն քան թէ Գին. և այս բանիս ապացոյց է նորա անուամբ մեզ հասած վարդապետութիւնն, որ իսկապէս Բ դարուն աւելի կը պատշաճի:

Հայկական թարգմանութեան մէջ յիշուած անունն, որ բոլորովին անծանօթ է, կարծէք թէ կասկածի կ'ենթարկէ իւր հետ՝ նաև վկայաբանութեանս հարադատութիւնը¹, սակայն պէտք է նկատել, որ այդ մի ուրիշ անուան խանգարուած ձևն ըլլալու է: Եւ յիրաւի, Մետափրաստեսի քով Կալիստրատոսի հաւն՝ Νέοχορος անուանուած է, զոր հաւանօրէն հայադգի թարգմանիչն՝ Ոկորոսի վերածած է, դուրս թողլով անգիտակցաբար անոր Νε մասնիկն, իբրու այն՝ թէ մակբայ մ'եղած լինէր: Այսպիսի կրճատմանց շատ օրինակներ կան նաև մեր ուրիշ թարգմանութեանց մէջ: Բայց թէ Մետափրաստեսի գործածած հին բնագիրն իսկ՝ Νεοχώρος ձևն ունէր, թէ ընդ հակառակն Νεοχῶρος կամ այլ ինչ, զայս դժուար է որոշել: Յամենայն դէպս, մեզ համար ամենակարեւոր ճշմարտութիւնն այն է, որ Կալիստրատոս կամ անոր վկայաբանութիւնը գրողն՝ ունեցած է ստուգիւ իւր դիմաց Նեոկորոսի անուամբ հնագոյն Տրամախօսութիւն մի կամ քրիստոնեայ Դնոստիկեանի մի այլ գրուածը, և անտի քաղած է հոգւոց, կայենից կամ մեծ անծանօթին վերաբերեալ հարց ու պատասխանիքը: Եւ ստուգիւ, Կալիստրատոսի հետեւեալ խօսքերու՝

1. Բաց աստի՝ կայ նաև ուրիշ կէտ մի, որ կասկածի կ'ենթարկէ վկայաբանութեանս հարադատութիւնը. այսինքն է՝ 665 իջում Երբորդութեան մասին վերաբերեալ հատուածն, յորում « Ամենայնիւ տես է, ամենայնիւ լոյս է, ամենայնիւ լուր է, ամենայնիւ կեանք է » բացատրութիւնքն կը դառնուին բառ առ բառ նաև առ Ազատանդեղոսի: Անտարակոյս, գրուածոցս մին՝ միւսէն փոխ առած է զայդ, բայց թէ ստուգիւ փոխառուն Կալիստրատոսի վկայաբանութեան հեղինակն եղած ըլլայ, այս դժուար կ'երևի ինձ:

« Արդ, և ես ի նորա (Նեոկորոսի) աշանդոռքենեմ ոչսայ զայս » իսկ բուն իմաստն եթէ որոնենք, գրաւոր՝ քան թէ անգիր աւանդութիւն մի ցոյց կու տայ մեզ, դիտելով որ Կալիստրատոս կամ նորա վկայաբանութեան գրիչն՝ եթէ Բ-Գ դարում ապրող մէկն էր, ինչպէս կը կարծուի, կարող չէր Նեոկորոսէն պարզապէս լսելով ուսանել, վասն զի սա առաքելոց ժամանակակից էր, և ըստ ասելոյ վկայաբանին՝ ստուգիւ յառաքելոց անտի լուեալ ուսաւ յԵրուսաղէմ, և յաւուր Պենտակոստէից՝ Պետրոս առաքելոյն քարոզութեամբը քրիստոնեայ դարձող և մկրտուողներէն մին։

Այդ Տրամախոսութիւնն՝ հաւանօրէն յունարէն գրուած էր, — դիտելով որ Նեոկորոս իսկ Քաղկեդոնացի կամ Քաղկիդացի յոյն մ'էր, — և թէ մինչև Կալիստրատոսի ժամանակ՝ մեծ ազդեցութիւն ունեցած էր նորադարձ քրիստոնէից վերայ, իբրև կուսակից և թերևս իբրև նախկին ներկացուցիչ Կայանադրաց և Հագարաւեայց վարդապետութեանն, որուն հետևած են ապա փրկչական թուականի Բ-Գ դարերում գրուած շատ մի անվաւեր Տեսիլներ և Յայտնութիւններ, ինչպէս և Եզրի և Գրիգորի Հարցաքննութիւնքն։ Յիրաւի, վերջին գրուածոցս այն հատուածներն, որոնք կը գտնուին Կալիստրատեայ վկայաբանութեան հայկական թարգմանութեան մէջ՝ մէկ կողմէն, և միւս կողմէն այլ բուն հնութեան բնագործ մ'կրող այն մի քանի հատուածքն, որոնք զանց ըրած է մէջ բերել վկայաբանութեան հեղինակն՝ կամ լաւ ևս քրիստոնէացուցեր է, մի մի զօրեղ կռուաններ են այսպիսի վաղեմի գրութեան մի գոյութեանն, որ կարող էր նոյն իսկ առանց հեղինակի անուան Գործք կամ Գիրք Առաքելոց¹ վերտառութեամբ ծանօթ լինել Բ դարում։ Զարմանք է, որ Եւսեբիոս Աեսարացի բնաւ յիշատակութիւն չըներ իւր եկեղեցական պատմութեան մէջ, ո՛չ Ս. Կալիստրատոսի և ոչ այլ անոր առաքելաչնորհ հաւուրն՝ Ոկորոսի կամ Նեոկորոսի. այս բանս ուրիշ կերպով չի մեկնուիր՝ բայց եթէ ըսել, թէ նա, — համաձայն իւր Եկեղ. Պատմութեան Դ գրոց՝ ԺԵ, ԽԷ և Ե գրոց՝ Բ, Գ, Դ, Ե և ԻԱ ականարկութեանց, — գրած էր առանձինն Դիոկղետիանոսէն յառաջ

1. Այս ինքն է՝ Libellus quidam Apostolorum dictum continens ըստ Որդինեայ (Hom. in Lev. 10), զոր Հառնակ (Gesch. der altchr. Litt. 2. Hälfte, Leipzig 1893, S. 755) Քարալ-Բէն Պերրոնէ կոչուած անվաւերականին նման մի գրուած կը համարի։ Կալիստրատոս իսկ, ինչպէս վերը մէջ բերուած օրինակէն կը տեսնուի, իւր հաւուրն Ոկորոսի, այսպէս և իւր աւանդածը՝ Առաքելոց անուան հետ միացեալ կը յիշատակէ։

եղած հալածանաց և նահատակաց Վիպայաքանոցքիւնքը = Ἀρχαίων
μαρτυρίων συνάγωγή վերնագրով, ուր Ս. Կալիստրատեայ մասին
գրած ժամանակ, անշուշտ շատ կարևոր տեղեկութիւն տուած ըլ-
լալու էր անոր հաւուն Ոկորոսի կամ Նեոկորոսի Բիւթանացւոյ և
նորա գրութեան մասին: Իսկ դժբախդարար այսպիսի մի հետաքը-
քրական հնութիւն, յորում Հայոց և մասնաւորապէս ի քրիս-
տոնէութիւն դառնալու պատմութեան վերաբերեալ բաներ ևս չի-
նելու էին, և որուն գոյութիւնը Սոկրատայ, Սեդրեստրոսի վարուց
հեղինակին հետ՝ Հառնակ և Դիւլէն իսկ կ'ընդունին այսօր, արդէն
ի վաղուց անյայտացած է ի միջոյ: Երանի թէ օր մի յայտնուէր
դարձեալ, և յայտնէր մանաւանդ խնդրոյ նիւթ եղող մեր գրուա-
ծին գաղտիքը:

Քաղմահմուտն Հառնակ՝ իւր վերոյիշեալ գրութեան (Հտ. Ա. էջ
116—139) քաղմաթիւ հին և նոր մատենագրաց վկայութեամբք ա-
պացուցած է արդէն, թէ փրկչական թուականին առաջին դարե-
րում կայր գործոց առաքելոց և աշակերտաց անվաւեր Հառաքոսմն
մի, որուն հեղինակն է Մանիքեցի ոմն Լեւկիոս Կարինոս: Սակայն,
Պապն Լեւոն Ա. (Ep. ad Exsuperium) կը գրէ, թէ այդ հաւաք-
ման մէջ գէթ Անդրեաս առաքելւոյն ընծայուած գործոց հեղինակ-
ներն էին Նեքսոքարիդ (Nexocharide) և Լեոնիդաս իմաստասէրքն:
Փաբրիկիոս (Cod Apocryph. N. T. II, p. 767 sq.) սխալ աւան-
դութեան մի վերայ հաստատուած կը համարի այդ անուանագրական
ձևերն, և կ'ըսէ թէ Nexocharideը՝ կարգալու է Charinus, և Leo-
nida՝ Leucius, այսինքն է՝ մի միայն անձն: Այո՛, շատ հաւանա-
կան է, որ քերանացի աւանդութեամբ Լեւկիոսն Լեւոնիդասի փո-
խուած լինի, բայց դժուար է, որ Քարինոս՝ Նեքսոքարիդի փոխուած
լինի: Վերջին ձևն՝ աւելի Նեոքորոս = Νεοχώρος կամ Նեոքորիս =
Νεοχώρις ուղիղ ձևը կը յիշեցնէ մեզ, որ նոյն է Մետափրատեսի
քով յիշուած Նեոկորոսին հետ, և Լեւկիոսի տրուած է իբրեւ վերագիր,
անոր ծննդավայրին կամ ազգատոհմին յայտարար: Յամենայն դէպս,
Նեոկորոս կամ Ոկորոս անուան հետ՝ անոր գրուածն ևս կը մնայ
մեզ համար տակաւին իբրեւ առեղծուած, և ժամանակն միայն պիտի
լուծէ այդ առեղծուածը: